

До мовних глибин

Василь ЗАДОРЖНИЙ,
кандидат філологічних наук,
м. Київ

СЛОВЕСНІ ПОКРУЧІ НА ТЛІ ЖИВОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2

Стаття присвячена проблемі культури мовлення в контексті нелінійного розвитку української літературної мови. Автор докладно зупинився на явищі переходу мовних огріхів у статус літературно-нормативних мовних фактів.

Ключові слова: українська літературна мова, культура мовлення, норми слововжитку, позасистемний мовний факт.

Видатний російський критик і публіцист, що прожив своє коротке життя (1840–1868 рр.) в середині XIX ст., міг так категорично висловити власне розуміння вимог до правильності російського літературного мовлення, очевидно, тому, що саме поняття «правильно – неправильно» було вже доволі чітко окреслене в граматиці російської мови. З другого боку, в тодішньому російському суспільстві була певна категорія людей, які не тільки беззастережно дотримувалися сформульованих граматистами правил, а й поділяли категоричність вимог додержання їх, як це сформулював Д.Писарев.

Звичайно, мова міняється з часом, змінюються або уточнюються правила культурного користування нею, але незмінною залишається вимога знати їх і додержувати. Культура, що розвивається лінійно, виконує свою пряму місію впорядкувати духовні феномени, які виникають стихійно, і цим, удосконалюючись сама, удосконалює й причетних до себе. Зовсім інша ситуація складається в культурі, позбавленій можливості для такого лінійного, поступово-закономірного розвитку. Зазнаючи руйнівного впливу неопанованих нею сторонніх чинників, вона розвивається зигзагоподібно, із затримками, відхиленнями тощо, вбираючи в себе елементи без належної оцінки їхньої доцільності для неї – стихія тут панує над усвідомленим порядком.

Різні літературні мови мають різні ступені усвідомлення їхніх граматичних правил, закономірностей словотвору, норм слововжитку: все це залежить від міри витрачених певним суспільством на це зусиль. Безперечно, українська мова належить до тих, що потребують докладного аналізу ще в багатьох ділянках їхніх систем. Недостатня опрацьованість норм української літературної мови відображається нині в гарячих, але здебільшого безплідних правописних дискусіях як наслідок того, що проблеми не були розв'язані вчасно. Так складається, по суті, патова ситуація, коли явище в мові є, але місце його в мовній системі незбагненне: для адекватної оцінки вже немає єдиної системи координат, яка має бути мірилом його оцінки саме тоді, коли воно входить у мову, а не в короткий проміжок чергового українського «відродження», коли мало хто й знає, що, власне, треба «відроджувати». І кожен такий епізод для української мови хара-

Неправильне вживання слів тягне за собою помилки у царині думки і потім у практичному житті

Д.Писарев

ктеризується соціолінгвістичною ситуацією, про яку поет сказав: «Де українців два, там і лінгвістів двоє». Тож візьмемо на себе роль одного з поетових українців, себто роль природженого лінгвіста, і запропонуємо другому українцеві, що нічим не поступається першому в знанні рідної мови, свою опінію.

ПРО ВДВІЧІ І ВТРИЧІ

Уже усталилося, що про мовні покручі в нас узвичаєно говорити так, ніби йдеться про якогось безіменного мовця, що не завжди буває бездоганним у своєму індивідуальному мовленні – тоді йому можна дати певні настанови щодо усталених літературних норм. Однак реальна мовна ситуація в Україні така, що зразки мовної невірності без належної лінгвістичної оцінки могли доволі легко просочуватися в лексикографічні джерела і, здобувши тим статус зафіксованих мовних явищ, уже на літературно-нормативних правах, справді, ставали доволі поширеними в літературному мовленні фактами. Спростувати їхню доцільність у мові особливо важко, бо вони, як сказано, уже мають свою традицію. Тому наш подальший виклад не матиме конкретно-рекомендаційного характеру щодо окремих випадків слововжитку; ми хочемо тут насамперед звернути увагу на методологічний аспект проблеми: позасистемний мовний факт породжує чималі труднощі як у звичайному мовокористуванні, так і в загальнотеоретичному науковому осмисленні його.

Прислівники *вдвічі* і *втричі* (про інші скажемо згодом) з'явилися у словниках української мови порівняно недавно, однак «Словник української мови» вже їх фіксує, див.: *вдвічі* (*удвічі*), присл. Те саме, що *вдвоє* [СУМ I; 310]; *втричі* (*утричі*), присл. У три рази [СУМ I; 777]. Датувати їхню появу в мові можна лише відносно: у першому випадку ілюстрацію взято з твору С.Васильченка (1878–1932), у другому – М.Стельмаха (1912–1983), однак у «Словарі української мови» за редакцією Б.Грінченка, цьому відомому джерелі живої народної мови, цих утворень немає; не фіксує їх, як уже сказано, й українська лексикографія наступних десятиліть. Уперше, за нашими спостереженнями, слово *вдвічі* як синонім до прислівника *вдвоє* зафіксував І.Огієнко [СМС; 107]. На жаль, він лише констатував його рідковжива-

ність, не давши жодної оцінки з погляду його нормативності в літературній мові, хоча зазначена праця була присвячена саме проблемі внормування українського літературного слововжитку. Очевидно, у той час (1930-ті рр.) це слово лише входило в мовлення (*утричі* тоді ще навіть не фіксувалося), а тому не дістало належної оцінки ні з погляду його семантичного наповнення, ні щодо доцільності вживання його в літературному мовленні.

Кожний факт мови є наслідком індивідуального словотворення; причому що відповідніший він мовній системі, тим імовірніша його повторна поява в незліченній по суті кількості окремих її відтворень. І навпаки: чим менше новотвір узгоджується з мовною системою, тим вірогідніше він виявиться оказіоналізмом, що характеризує індивідуальне мовлення людини або, щонайбільше, невеликої замкнутої групи осіб, для яких його зміст зрозумілий, оскільки вони знають позамовні обставини його виникнення; стати фактом загальнонаціональної мови такі утворення не можуть. Відсутність слів *двічі* і *тричі* в живій народній українській мові очевидна; безперечно, їхню появу в українському мовленні слід трактувати як результат інтелігентського словотвору, причому без достатнього відчуття законмірностей української мови.

Очевидно, мовний факт, аби стати фактом літературної мови, повинен бути не тільки зафіксований лексикографічно, а й осмислений граматично, однак у жодній із граматики української мови прислівники *двічі* і *тричі* навіть не згадуються. Щоправда, можна натрапити на спробу потрактування прислівників *подвічі* і *потричі*, словотвірної тотожних з аналізованими: «Прислівників, співвідносних з числівниками, у сучасній українській мові небагато. В основному їх коло обмежується похідними утвореннями від числівників першого десятка. Як правило, це застигли, відірвані від парадигми відмінювання відмінкові форми числівників у поєднанні з прийменниками. Проте серед відчислівникових прислівників є й утворені за допомогою спеціального словотворчого форманта – суфікса *-чі*. Цей суфікс мають прислівники *двічі*, *тричі*, а також похідні від них прислівники *подвічі*, *потричі*. Решта прислівників цієї групи співвідноситься з прийменниково-числівниковими конструкціями» [4; 454]. Варто також процитувати і твердження академічної граматики ранішого періоду, у якому констатовано, що «група прислівників числівникового походження досить обмежена і замінена в процесі формування, тобто не поповнюється в останній час аналогічними до вже усталених новоутвореннями» [2; 386]. Щонайменше дивно після такого твердження побачити у граматичній літературі утворення *подвічі* і *потричі*, яких, до речі, крім вказаного джерела, нам не вдалося більше виявити ніде: занадто вони неймовірні з погляду можливої, приписуваної їм семантики. Проте їхня спонтанна поява у граматичній праці корисна тим, що вона ілюструє, як за різними аналогічними асоціативними зв'язками в мові можуть з'являтися утворення, семантика яких не підлягає жодному аналізу. Безперечно, їм не місце у граматично осмисленій мові. Такою ж спонтанною була поява в мові

прислівників *двічі* і *тричі*, яким було приписане значення прислівників *двоє* і *трьох*, внаслідок чого в сучасній українській мові існують семантичні дублети *двічі* і *двоє* та *тричі* і *трьох*, що навряд чи можна трактувати як її збагачення, оскільки приписувана прислівникам *двічі* і *тричі* семантика не є структурно вмотивованою значеннями їхніх словотвірних компонентів.

Як відзначено у граматичній літературі, прислівники *двічі* і *тричі* специфічні з погляду їхньої будови на тлі інших відчислівникових утворень, оскільки мають спеціальний словотвірний формант *-чі*. Важливою характеристичною ознакою цих утворень з погляду семантики є те, що серед інших відчислівникових прислівників, які вказують на міру вияву ознаки, *двічі* і *тричі* завдяки своїй будові є так звані прислівникові мультиплікативами [див.: 1; 348], тобто своїм значенням уже вказують на її точно визначену кратність. Саме через цю семантику кратності вони не можуть приєднувати до себе префіксів. Цікаво, що деякі з ілюстрацій до відповідних словникових статей відображають це явище, напр.: «Я не знав, як її [квітку] звати – і від того вона двічі (sic!) мені миліша» (М.Коцюбинський) [СУМ II; 219]. У наступній словниковій статті є вже і пряма вказівка на тотожність прислівника *тричі* і префіксального утворення від нього *утричі* [див.: СУМ X; 269] з виразною щодо цього ілюстрацією: «Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлося працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві» (Леся Українка) [Там само]. Здавалося б, мова М.Коцюбинського та Лесі Українки мала б стати мірилом для точної семантичної характеристики прислівників *двічі* і *тричі*, однак цього не сталося. Жодного значення не надано також тій констатованій обставині, що *тричі* й *утричі* є семантично тотожними. Невже це можливо за умов неаномального словотвору? Слово *утричі* семантично «порожнє», як і його словотвірний напарник *удвічі*. Зрештою, утворення *двічі* і *тричі* є неможливими і з суто формально-словотвірного погляду, оскільки такий префіксальний спосіб передбачає існування в мові відповідних прийменниково-прислівникових конструкцій, що насправді, як відомо, є неможливими у граматичній структурі української мови. Поява в мові слів-покручів *двічі* і *тричі* стала можлива лише через приписане їм невласне значення прислівників *двоє* і *трьох* без жодних на те словотвірних-семантичних і лексико-граматичних підстав.

У мові з устояними традиціями літературно-нормативного мовлення жоден мовний факт не залишається поза увагою мовознавців перед тим, як він потрапить у словник, що фіксує літературну мову. Адже недоречність чогось важче доводити тоді, коли воно, попри свою неодоленість, стало звичним для багатьох фактом мови. За словами Ф. де Соссюра, «мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом; мова ніколи не передбачає попередньої рефлексії» [3; 26]. Для індивідуальних же мовленнєвих рефлексій сучасного українського мовця «слова» *двічі* і *тричі* вже

є фактами сучасної української мови. Стається за словами поета: вільним лише є перший крок, на другому ми вже – раби.

А зрештою, чи не однаково? Просто річ, мабуть, у тому, що кожний українець – не мовець, а – лінгвіст. То що ж йому лишається робити?

ХТО НАРАЗІ, ТОЙ ЗАРАЗ

Можливо, у заголовку сучасному читачеві не все буде зрозумілим, оскільки слово *наразі* відійшло на периферію в сучасній українській мові, а означає воно «раптом, відразу» – це тільки для полегшення розуміння. Більше – далі. Слова, як усе в житті, – одні зникають, інші з'являються, деякі з них потрапляють навіть у гурт щасливців, стаючи модними. Одним із наймодніших у сучасній українській літературній мові останнім часом стало слово *наразі*. Слово як слово, ба, навіть більше: гарне слово, здавна відоме в деяких українських регіонах, тому ми готові його привітати на широких просторах всеукраїнської мовної кар'єри. Однак воно дедалі більше драгує з уст тих, хто з певних причин має змогу усно й письмово тиражувати його на всю країну. Спробуймо пояснити причину такої нашої настанови до нього. Коли *наразі* ще не потрапило до розряду новомодних, його значення було просте й зрозуміле: *наразі* – це «у перший момент дії, поки щось не зміниться», напр.: «Пацієнт перебуває в тяжкому стані, однак *наразі* діагноз йому не поставлений». Таке повідомлення обнадіює, адже непевність минула, і скоро все з'ясують. Людина часто потрапляє в ситуацію, коли вона хоче наголосити, що стан речей є тимчасовим, плінним. Наприклад, отримавши несподівано якусь значну послугу, вона з гідністю каже своєму благодійникові: «Шановний пане, *наразі* дякую», – і вже тим усуває зайві переживання, оскільки обнадійливе слово *наразі* підказує співрозмовникові, що попереду його очікує вагомий вияв подяки. Так одне-однісіньке слово, до речі сказане, творить теплу атмосферу довіри між людьми, замінюючи сумнівні жарти типу «Спасибі на хліб не намажеш» тощо. Тому про слово *наразі* в українській мові ніхто нічого лихого сказати не може.

Та біда в тому, що це слово, потрапивши на уста людей, що фахово вміють переливати з пустого в порожнє, набуває значень, розшифрувати які не завжди є спромога. Що, наприклад, означає це слово в реченнях, узятих із публікацій в українській пресі: «Жінка – керівник держави – абсолютно європейська тенденція. *Наразі* Німеччину, Фінляндію, Латвію очолюють саме жінки», «*Наразі* прийшли інші часи, і ми будемо державу “з людським обличчям”»; «*Наразі* “ПОРА” оприлюднила прізвища тих, хто з її “чорних списків” перекочував у виборчі списки партій та блоків, зареєстрованих Центральною виборчою комісією» та багато ін. Для тих, хто знає автентичне значення слова *наразі*, сам зміст цих повідомлень є незрозумілим; їм доводиться про нього лише здогадуватися. І лише збагнувши, що автори цих повідомлень приписали слову *наразі* значення «нині, тепер, зараз» тощо, можна розшолопати цей тайнопис. Подивімося, як невправне вживання цього слова може збивати з пантелику саме тих українців, які

добре володіють українською мовою: «... Росія *наразі* платить Україні лише 97 млн дол. на рік...»; «*Наразі* він очолює передвиборчий список блоку “Наша Україна”...»; «За словами Саніна, *наразі* триває робота над музикою до фільму»; «[А.Хостікоєв] *наразі* актор Національного академічного театру ім. І.Франка» та багато ін. Усі ці повідомлення сприймаються як вказівка на тимчасовий стан повідомлюваного, хоч їхні автори, очевидно, мали на меті вказати саме на його актуальність.

Та це лише початок деформування значення слова *наразі*: після вихолощення його справжнього етимологічно закладеного значення йому, мабуть, вже можна приписати взагалі будь-яке, напр.: «На той час там не велися бойові дії, і, *наразі*, ніде не задокументовано, аби “настоящий полковник” СБУ NN за той день-півтора, що перебував у зарубіжному відрядженні, водив у багнетну атаку українських міліціонерів». Без допомоги автора тут навряд чи вдасться щось зрозуміти, але можна припустити, що слово *наразі* в нього вже стало вставним, він приписує йому значення щось на кшталт «нарешті, зрештою» абощо. І ще раз через кілька речень: «Судячи з усього, “питання” було розглянуто позитивно. *Наразі* про це сам по собі свідчить той факт, що народні депутати попросили керівництво СБУ та Генпрокуратуру “ретельно перевірити” обґрунтованість присвоєння NN позачергового та чергового військових звань, а також законність отримання ним статусу учасника бойових дій». Тепер уже з більшою вірогідністю можна сказати, що у свідомості цього автора колишнє слово, а тепер звуковий комплекс *наразі* набув «значення» «зрештою». Але ж не він один має право на таку «творчість». Інший це робить по-іншому, напр.: *Наразі* під час війни у В'єтнамі, коли багато хто у США вже розумів безглуздість подальшої присутності американської армії в цій країні, президент, підтриманий військовими, наполягав на її продовженні». Знову доводиться читати й перечитувати цю фразу, аби зрозуміти, що второпати в ній щось можна лише після того, як наборові звуків *наразі* здогадаєшся приписати значення «колись». Не відстає від цих двох і третій, – теж уживаючи *наразі* на свій власний розсуд: «Пропагандистська машина... намагається на виборах 2004 року на підсвідомому рівні “доставити” до “совка”. *Наразі* реанімація совка надзвичайно вигідна режиму, бо саме апелювання до “основного інстинкту радянськості” дало змогу NN набрати достатню кількість голосів на президентських виборах 1994 та 1999 років». Довго розмірковуючи над суттю повідомлення, ми дійшли висновку, що більш-менш зрозумілим воно стане, якщо звуковому набору *наразі* приписати значення «тому». Якщо є інші версії, – ми їх радо вислухаємо. Четвертий на це слово дивиться ще інакше: «Водночас залишаться безкарними люди, які вкрали у свого народу 20 мільярдів і з якими чинна влада підписує меморандуми та збирається створювати виборчі коаліції. *Наразі* виникає риторичне запитання: а чи потрібна нам така влада?» На цілком нериторичне запитання про значення слова *наразі* в запропонованому контексті можна здогадно відповісти, що тут воно озна-

чає щось на зразок «отже, таким чином». Але це ще не все. Чому б то його не спробувати ще в іншій ролі? Можна! Ось результат: «Свого часу мені дуже припала до душі – в унісон з моєю налаштованістю – строфа поезії Рабіндраната Тагора... *Наразі* пригадав, що переклад належить Надії Світличній». Можливо, автор мав на увазі сакраментальне значення «нині, тепер, зараз», але думка розгортається так, що тут прочитується насамперед ще одне, нове – «раптом». Здається, саме з таким же значенням уявляється це слово й талановитому поетові, див.:

Тут таке щось, про що не сказати...
Лиш *наразі* дихну з таїни:
Ще заблиснуть часи – воскресать,
А на чверть – вже цієї весни.

Усе це читати – втомливе і, повірте, невдячне заняття. Пишучи нечитані або малочитані статті про кожен окремий випадок калічення української мови в сучасній Україні, аж ніяк не даси ради тій вакханалії, що діється навколо. Щодня в наш, як модно нині говорити, інформаційний простір свідомо й несвідомо вкидають найрізноманітніші словесні дивовижі, засилья яких перетворить українську мову на безглуздий, позбавлений сенсу геліт.

А все тому, що зараз мають можливість тиражувати своє недолуге мовлення ті, хто раптом, нараз відчули себе єдиними і незаперечними представниками українського народу, від якого вони ще недавно всіма способами відхрещувалися: «не було, мовляв, і не буде». З вами – так; без вас – інакше!

НЕСПРАВЖНЄ НАСПРАВДІ

У новочасному українському так званому літературному мовленні, а саме воно летиться в наші вуха з різних технічних засобів засмічення людської свідомості, є багато чого умовного, несправжнього. Часто це нібито слова, проте якщо уважніше до них прислухатися, то це не слова з притаманними їм значеннями, а якісь довільні звукові комплекси, навіряд чи комусь зрозумілі, але вперто повторювані. Як певні розпізнавальні знаки чи що? Ось дециця з почутого: «Це *насправді* так було?», «Я *насправді* це сказала» тощо. Нюанс нібито й неважливий, але нормальною українською мовою все це звучало б ось як: «Це *справді* так було?», «Ви *справді* так уважаєте?», «Я *справді* так сказала» і т. ін. Відмінність рівно та, що слово української мови *справді* має значення (беремо найзагальніше) «дійсно», тому схоже на нього (бо й похідне) українське слово *насправді* має й значення схоже, але не тотожне «в дійсності». Усе дуже просто зрозуміти, а ще легше, якщо послухати поета, який пробував бути дотепним: «Сон про

рай вам *справді* снився, та чи є *насправді* рай?» *Справді*, щось у нашому житті може бути дійсним, а щось таким, у дійсності (реальності) чого ми сумніваємося, – хто більше, а хто менше. І ось коли ми взагалі у справжності чогось не сумніваємося, а сумніваємося тільки в тому, чи воно відбувалося, тоді для нас актуальним є слово *справді*. А коли ми стверджуємо реальність чогось, його існування в дійсності, а не в наших фантазіях, тоді ми вживаємо слово *насправді*.

Зрештою, якщо подумати, то й пояснювати тут нічого: сплутати слова, значення слів *справді* й похідного *насправді* важко. Варто поміркувати й над тим, чи потребувала б мова появи слова *насправді* просто так, аби воно ще раз її прикрасило поряд з уже присутньою окрасою – словом *справді*? Звичайно ж, ні! *Насправді* механізм будь-якої мови функціонує дуже просто – за відомим законом економії мовних засобів. Безперечно, розрізнення значень українських слів *справді* й *насправді* належить не рівневі якогось спеціального знання мови, а набагато простішому, але водночас і тоншому рівневі відчуття мови. Відмінність очевидна: чужі мови вивчають, рідну – відчують. Коли точно не знаєш, яка мова твоя рідна, а яка – чужа, то тут же з'являються словесні покручі. Спробуємо відтворити генеалогію досліджуваного тут екземпляра.

У мові російській теж усе доволі просто, якщо її по-справжньому знати. Українському *справді* там відповідає (звичайно, беремо узагальнено) зворот *в самом деле* з тим же значенням «дійсно», що видно, напр., з класичного «Неужели в самом деле все качели погорели?» Українському ж *насправді* там відповідає (узагальнено) зворот *на самом деле* з тим же значенням «в дійсності», напр.: «На самом деле полковник оказался уголовником». Коли нас усіх поголовно тільки починали вчити «до голови по розум ходити», то іноді пояснювали*, що *в самом деле* – це *справді*, а *на самом деле* – це *насправді*, іноді ж не завдавали собі стільки труда, а тому пояснювали за скороченою в деяких місцях програмою: *в самом деле* – це *справді* і *насправді*. Коли розгардіяш був уже повним, то лексикографічною практикою стало таке: *в(на) самом деле* – *справді, насправді*. Зрозуміло, що від цього вже було зовсім недалеко до того, щоб щиренько стверджувати: *справді* – це *насправді*, а *насправді* – це *справді*. *Насправді* ж це зовсім не так, – і ми це знаємо, тепер уже *справді* по-справжньому!

* Тут коментуємо практику двомовних словників останніх десятиліть.

Література

- Бевзенко С. Історія української мови. Морфологія / С.Бевзенко, А.Грищенко, Т.Лукінова та ін. – К., 1978.
- Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. / за ред. Л.Булаховського. – К., 1951. – Т. I.
- Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К., 1998.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І.Білодіда. – К., 1969.

Умовні скорочення

- СМС** Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних / І.Огієнко. – Жовква, 1934.
СУМ Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980.